

Z ŻYCIA INSTYTUTU GEOGRAFII HISTORYCZNEJ KOŚCIOŁA W POLSCE

WYDAWNICTWO „POLONIA CHRISTIANA”

Prace nad geograficzno-organizacyjną stroną dziejów Kościoła w Polsce zostały podjęte w roku akademickim 1952/53 na zespołowym seminarium magisterskim, prowadzonym przez Jerzego Kłoczowskiego przy współudziale Marzeny Pollakówny i podpisanego.¹ Z tych początków wyrósł projekt przygotowania Atlasu Historycznego, rejestrującego formy organizacyjne terenowej działalności kościelnej. Wydawnictwo takie musi bowiem stanowić punkt wyjścia dla wszelkiego rodzaju badań — zarówno historycznych, jak i współczesnych — nad tak zaniebaną dziedziną, jaką jest historia społeczna Kościoła w Polsce.

Planowe prace nad Atlasem zostały podjęte w 1956 roku,² a 14 X 1957 powstał — w ramach Towarzystwa Naukowego KUL — Instytut Geografii Historycznej Kościoła w Polsce. Instytut liczy obecnie 40 członków oraz zatrudnia 8 stałych pracowników; oto ich lista: dr Ludomir Bienkowski oraz mgr mgr Adam Chruszczewski, Henryk Grocholski, Stanisław Jop, Stanisław Litak, ks. Franciszek Stopniak, Aleksander Szołucha i Roman Zarzycki. Praca Instytutu idzie w dwóch kierunkach:

1. omawianie na posiedzeniach naukowych prac członków oraz — rzadziej — zaproszonych gości;

2. przygotowywanie przez etatowych pracowników zasadniczych wydawnictw Instytutu: „Polonia Christiana” i Atlasu³.

¹ Por.: *Wykaz lepszych prac dyplomowych wykonanych na sekcji historii KUL w latach 1954—1957*, „Roczniki Humanistyczne”, 6 (1957), z. 5, s. 287—289.

² Stan prac w lecie 1957 roku przedstawia: J. Kłoczowski, *Prace nad Atlasem Historycznym Kościoła w Polsce*, „Roczniki Humanistyczne”, 6 (1957), z. 5, s. 259—274. Por. omówienie tej pozycji przez St. Herbsta, „Kwartalnik Historyczny”, 66 (1959) 935—936.

Stan prac w lecie 1958 roku podaje: Z. Sułowski, *Instytut Geografii Historycznej Kościoła w Polsce*, „Roczniki Humanistyczne”, 7 (1958), z. 2, s. 9—13.

³ O stronie organizacyjnej Instytutu informują: „Sprawozdania z czynności wydawniczej i posiedzeń naukowych oraz Kronika Towarzystwa Na-

Po zorganizowaniu Pracowni na początku 1958 roku przystąpiono do dokładnego precyzowania form pracy zespołowej. Całość zadań została podzielona na następujące etapy:

1. rejestracja źródeł i opracowań,
2. inwentaryzacja materiału źródłowego (wykaz zawartości, ewentualnie schemat opisu),
3. sporządzanie wyciągów ze źródeł według ustalonego kwestionariusza,
4. opracowanie kartoteki powstałej z tych wyciągów,
5. redagowanie tekstu opisów poszczególnych instytucji,
6. sporządzanie map.

Opracowano wówczas: zasady ogólne, instrukcję techniczną dla punktów 1—3 oraz kwestionariusz dla diecezji przedrozbiorowych. Zasady ogólne i kwestionariusz zostały już opublikowane.⁴ Obecnie zespół przygotowuje schematy opisów różnych typów instytucji kościelnych.

Aktualny stan zaawansowania prac jest następujący:

1. Zbiera się bibliografię do szeroko rozumianej historii Kościoła.
2. Dla przedrozbiorowej diecezji chełmskiej dr L. Bieńkowski zebrał całość materiału; obecnie opracowuje on opisy poszczególnych instytucji.
3. Dla przedrozbiorowej diecezji krakowskiej:
 - a) na ukończeniu są wyciągi ze źródeł drukowanych;
 - b) zarejestrowano całość materiałów rękopiśmiennych w archiwach diecezjalnych oraz niektórych państwowych;
 - c) zinwentaryzowano zasadnicze typy tych źródeł: księgi retaksacyjne z XVI w. oraz wizytacje z XVI—XVIII w.;
 - d) sporządzono wyciągi z ksiąg retaksacyjnych; wyciągi z ksiąg wizytacyjnych powinny być gotowe w bieżącym roku;
 - e) w innych typach akt szuka się głównie dokumentów: fundacyjnych, erekcyjnych i kasacyjnych;
 - f) projektuje się rejestrację zawartości archiwów parafialnych.
4. Rozpoczyna się prace nad diecezjami XIX—XX w. i zakonami.

ukowego KUL", 8 (1957) 63—64; 9 (1958) 122; 10 (1959) 202—204. Zarys dziejów Instytutu daje J. Szymański, *Dwadzieścia pięć lat Towarzystwa Naukowego KUL*, „Sprawozdania [...] TNKUL", 10 (1959) 10, 25, 29 oraz tablice I i III po s. 10 i 26. Sprawozdania z posiedzeń Instytutu są zawarte w „Sprawozdaniach z czynności wydawniczej i posiedzeń naukowych oraz Kronika Towarzystwa Naukowego KUL", 9 (1958) 93—118 oraz 10 (1959) 191—199.

⁴ *Plan prac nad Atlasek Historycznym Kościoła w Polsce*, „Roczniki Humanistyczne", 7 (1958) 15—21.

Istnieje zgoda odnośnie do zasadniczych celów prac: uchwycenia wszystkich wyznań, a w ich ramach podstawowych instytucji religijnych. Natomiast bardziej szczegółowe projekty wydawnicze zależą od czasu, w jakim prace te mają być wykonane. Nasuwają się tu różne możliwe rozwiązania.

Najszybciej można by sporządzić szereg map przekrojowych nanosząc na nie treść wybranych źródeł — np. ksiąg uposażeń dla przełomu XV i XVI w., ksiąg retaksacji i wizytacji z lat późniejszych czy też zestawień nuncjusza Garampiego dla około 1770 roku lub schematyzmów XIX i XX w. Dotychczas taki sposób realizacji Atlasu nie był brany pod uwagę. Tym niemniej skartografowanie niektórych źródeł mogłoby zaspokoić najpilniejsze potrzeby. Toteż — zwłaszcza jeśli prowadzone prace będą się przeciągały — nie należy wykluczać takiej formy wstępnego wydania Atlasu dla Kościoła katolickiego w całej Polsce.

Według aktualnie obowiązujących ustaleń zasadniczym celem Instytutu jest równoległe przygotowanie Atlasu i wydawnictwa „Polonia Christiana”, zawierającego schematyczne zarysy dziejów wszystkich instytucji kościelnych. Wydawnictwo to, stanowiące pełną dokumentację dla map Atlasu, będzie miało równocześnie samodzielną wartość, podając więcej danych, niż jest to możliwe do kartograficznego przedstawienia. Kwestionariusz dla okresu przedrozbiorowego — ustalony w wyniku długich dyskusji Pracowni — pomija szereg elementów bardzo pracochłonnych, jak: duchowieństwo parafialne, wezwania ołtarzy, kultury relikwii, wyposażenie kościołów, sprawy gospodarcze itp. Drugim ustępstwem na rzecz szybszego zrealizowania wydawnictwa jest oparcie się na nowożytnych źródłach „przekrojowych”, chwytających pewien obszar w jednym momencie dziejowym (np. wizytacje kanoniczne); natomiast wykorzystanie innych typów źródeł może być uzasadnione jedynie specyficznymi okolicznościami. Trzecim wreszcie ograniczeniem, umożliwiającym zebranie materiału w stosunkowo krótkim czasie, jest postanowienie robienia wyciągów ze źródeł nowożytnych jedynie dla wybranych przekrojów: ok. 1600, może 1648—1660 oraz ok. 1770. Natomiast w okresach pośrednich zamierza się śledzić wyłącznie zachodzące zmiany, notując je w sposób uproszczony; realizacja tej zasady wymaga jednak jeszcze doświadczalnego sprawdzenia.

Planuje się trzy serie wydawnictwa „Polonia Christiana”:

- I. diecezje przedrozbiorowe,
- II. diecezje od końca XVIII wieku,
- III. zakony.

Seria pierwsza, oparta w zasadzie na nowożytnych źródłach rękopiśmiennych, musi zawierać schematyczne dzieje podstawowe

wych instytucji kościelnych z pełną dokumentacją. Opisy instytucji w drugiej serii będą mogły ulec znacznemu skróceniu ze względu na wykorzystywanie głównie materiałów drukowanych; istnieją natomiast duże możliwości poszerzenia kwestionariusza⁵ o zagadnienia, ważne zwłaszcza dla badań socjologicznych nad religijnością. Wreszcie seria trzecia ma dać informacje o poszczególnych klasztorach, ujęte znacznie szerzej niż to zostanie zrealizowane w ramach opisów terytoriów kolejnych diecezji.

Równoległe będą się ukazywać zeszyty Atlasu, ujmujące kartograficznie materiał, zawarty w odpowiednich tomach wydawnictwa „Polonia Christiana”. W każdym zeszycie przewiduje się kilka map przekrojowych dla ogólnie przyjętych dat. Treść tych map powinna w zasadzie wyczerpywać problematykę kwestionariusza. Nadto projektuje się szereg map problemowych — ujętych najczęściej rozwojowo — dla poszczególnych badanych elementów. Po opracowaniu większego obszaru — np. archidiecezji gnieźnieńskiej w jej pierwotnych granicach — będzie można dać zeszyt map generalnych oraz tom tekstu, przedstawiającego w sposób syntetyczny rozwój organizacji kościelnej na tym terenie. Obecnie jest jeszcze za wcześnie na dokładniejsze ustalanie tak treści map, jak i szczegółów technicznych ich wykonania. Jest rzeczą oczywistą, że sposób realizacji naszego Atlasu musi być uzgodniony z innymi publikacjami kartograficznymi — i to zarówno z zakresu historii Polski, jak też Kościoła powszechnego.

Obok tego zbiorowego przedsięwzięcia, dającego ogólny obraz rozmieszczenia świątyń i instytucji kościelnych, konieczne jest prowadzenie indywidualnych prac nad zagadnieniami, przekraczającymi możliwości wydawnictwa „Polonia Christiana”. Chronologicznie pierwszym problemem są początki sieci parafialnej. Następnie należy przebadać — przykładowo dla pewnych terenów — zagadnienia pominięte w kwestionariuszu. Dalsze dociekania powinny dotyczyć funkcjonowania organizacji kościelnej — również sondażowo dla wybranych obszarów. Wreszcie należy postulować studia nad zasadniczymi typami wykorzystywanych źródeł oraz ich publikacje. Wszystkim tym celom ma służyć seria „Prac Instytutu”, zapoczątkowana już monografią Przemysława Szafrana o powstaniu sieci parafialnej w archidiecezji lubelskiej.⁶ Mniejsze artykuły z zakresu tej problematyki ukazują się w „Rocznikach Humanistycznych” oraz w „Sprawozdaniach [...] Towarzystwa Naukowego KUL.”

⁵ Postuluje to Herbst, l. c., s. 936.

⁶ P. Szafran, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958, ss. 229, 2 mapy.

Jak już wyżej wspomniano — w skład pierwszej serii wydawnictwa „Polonia Christiana” mają wchodzić kolejne tomy, poświęcone diecezjom przedrozbiorowym. Plan tomu dla diecezji chełmskiej znajduje się w stadium dyskusji⁷. W pierwszej części ma on dać informacje ogólne o diecezji i jej podziałach terytorialnych. Część druga — szczegółowa — będzie zawierać opisy parafii, ułożone alfabetycznie w ramach dekanatów według podziału z drugiej połowy XVIII w. Będzie to więc swego rodzaju schematyzm dla tego okresu, zawierający również dane historyczne. Do tekstu zostaną dołączone obszernie wykazy źródeł i literatury. Natomiast przypisy — ze względu na ich jednolity charakter — należy potraktować możliwie skrótowo. Konieczne uzupełnienie stanowią będą wyczerpujące indeksy: miejscowości, osób, a prawdopodobnie także i rzeczy.

Odkładając do innej okazji dokładniejsze omówienie części ogólnej — zajmiemy się obecnie schematem opisu parafii. Konieczność jego precyzyjnego opracowania wynika z samej liczebności tych podstawowych jednostek terytorialnej organizacji Kościoła⁸. Toteż zespół Pracowni przeprowadził szereg prób, a obecnie chciałby poddać pod ogólniejszą dyskusję przyjęty schemat, zilustrowany przykładami.

Wyszliśmy z założenia, że opisy parafii powinny być tak sporządzone, by z jednej strony pozwalały na łatwe odszukanie danych dowolnego typu — a z drugiej dawały pewien syntetyczny obraz dziejów i struktury opisywanej jednostki. Postulatowi przejrzystości odpowiada chyba najbardziej jasny układ treści. Natomiast drugiemu — układ funkcjonalny, grupujący materiał według organicznych całości struktury Kościoła.

Z tego drugiego względu postanowiono nie łączyć np. wszystkich szkół różnych wyznań razem — lecz zestawiać całość danych do jednej religii. W sytuacji historycznej naszego kraju można wyodrębnić następujące wyraźne całości religijne: obrządek rzymskokatolicki, obrządek greckokatolicki, wyznanie prawosławne, religię mojżeszową. Natomiast wszystkie pozostałe, drobniejsze i bardziej zróżnicowane formy organizacyjne, zostaną ujęte łącznie jako: 1) inne obrządki katolickie, 2) inne wyznania chrześcijańskie oraz 3) inne religie.

Zakres materiału, którym dysponujemy przy sporządzaniu

⁷ L. Bieńkowski przedstawił 18 III 1958 projekt wydawnictwa dla diecezji chełmskiej obrz. łac., „Sprawozdania [...] TNKUL”, 9 (1958) 93—97 — oraz 17 VI 1958 dla diecezji chełmskiej obrz. gr. — tamże, s. 107 (streszczenia brak).

⁸ Ok. 1770 roku diecezja krakowska liczyła ok. 1 000 parafii, diecezja chełmska o. ł. — ok. 80, diecezja chełmska o. gr. — ponad 500.

opisów, ustala kwestionariusz. Jego ostateczna redakcja⁹ uwzględniła 4 grupy badanych obiektów:

1. jednostki administracji terytorialnej, klasztory, prepozytury i kolegiaty;
2. świątynie;
3. organizacje wiernych, szkoły itp.;
4. pielgrzymki i misje.

W długich dyskusjach nad schematem opisu parafii wysuwano projekt, by przy każdej świątyni omawiać związany z nią szpital, bractwo czy też pielgrzymkę. Rozwiązanie takie pociągałoby za sobą wielostopniowość opisu, a co za tym idzie — znaczne jego skomplikowanie przy niewielkich korzyściach ze względu na rzadkość elementów, powiązanych z kościołem nieparafialnym. Toteż — wobec drugorzędnej roli tych świątyń w stosunku do kościoła parafialnego — za podstawową jednostkę opisu przyjęto całość terenu najniższego szczebla terytorialnej administracji Kościoła. W ramach więc parafii znajdują się łącznie dane o wszystkich świątyniach, bractwach, pielgrzymkach itd.

Układ haseł w ramach opisu parafii nasuwa szereg wątpliwości ze względu na różnorakie związki między poszczególnymi elementami. Po szeregu prób za najlepsze rozwiązanie uznano rozdział parafii i kościoła parafialnego. Oddzielnie będą więc omówione dzieje parafii, jej obszar i ludność. Dopiero teraz jest miejsce na opis świątyń oraz instytucji i organizacji z nimi związanych. Wreszcie zostaną uwzględnione niektóre przejawy życia religijnego — pielgrzymki i misje.

Za jednostkę w pewnym sensie równorzędną do parafii można uznać klasztor. Bowiem prawnie nie zależy on od proboszcza — zaś faktycznie kościół klasztorny mógł często stanowić konkurencję dla parafialnego, prowadząc działalność duszpasterską w analogicznych formach. Toteż problematyka opisu klasztoru w ogólnym zarysie jest podobna do parafialnej. Dla innych wyznań będziemy mieli mniej danych — co wynika zarówno z typów ich działalności, jak i rodzajów wykorzystywanego materiału. Tym niemniej należy się liczyć z występowaniem — choćby sporadycznie — prawie wszystkich elementów, przewidywanych w hasłach parafialnych. Z tych względów postanowiono także klasztor rzymskokatolicki oraz inne religie opisywać według schematu, przewidzianego dla parafii rzymskokatolickich.

W rezultacie otrzymaliśmy układ opisu pośredni między rzeczowym a uwzględniającym konsekwentnie wszystkie szczegóły

⁹ Pierwszą redakcję przedstawił Kłoczowski, l. c., s. 267—268. Następna, robocza, zreferował St. Litak — „Sprawozdania [...] TNKUL”, 9 (1958) 93 (bez streszczenia). Ostateczna została opublikowana w „Rocznikach Humanistycznych”, 7 (1958) 15—20.

struktury organizacyjnej. Przyjęty system wyróżnia: poszczególne zespoły religijne oraz elementy opisu. Przy zastosowaniu ich numeracji i skrzyżowaniu oznaczeń — wystarczy 2 znaki, zamiast tytułów, dla odszukania dowolnego fragmentu tekstu. Natomiast o braku danych na pewien temat świadczy — po prostu — opuszczenie odpowiedniego oznaczenia. Wreszcie warto podkreślić także fakt, że kolejne odcinki tekstu są dość krótkie. Toteż wydaje się, że przedstawiony tu schemat zarówno uwzględnia wygodę korzystającego, jak i daje zasadniczy obraz organizacji wyznawczej.

Ostatecznie zostały więc przyjęte następujące zasady sporządzania opisów parafii dla serii diecezji przedrozbiorowych:

1. Obowiązuje podział terytorialny (dekanaty) z trzeciej ćwierci XVIII w.; jednostki zanikłe wcześniej uwzględnia się w ramach właściwego terenu.

2. Podstawową jednostkę opisu stanowi obszar parafii rzymskokatolickiej, ewentualnie także innej dla terenów mieszanych.

3. Materiał grupuje się całościami religijnymi: obrządki katolickie, wyznania chrześcijańskie, religie niechrześcijańskie.

4. Opis parafii rzymskokatolickiej sporządza się w układzie hasłowym o ustalonej kolejności elementów.

5. Ten sam układ haseł stosuje się dla klasztoru rzymskokatolickiego, a także dla innych obrządków, wyznań i religii.

6. W wyniku przyjęcia stałej kolejności haseł — wszystkie tytułiki zastępuje się 2 znakami na: religię i element opisu.

A oto zaprojektowany

SCHEMAT OPISU PARAFII

Religia — cyfra rzymska:

- I. Obrządek rzymskokatolicki.
- II. Obrządek greckokatolicki.
- III. Inny obrządek katolicki.
- IV. Wyznanie prawosławne.
- V. Inne wyznanie chrześcijańskie.
- VI. Religia mojżeszowa.
- VII. Inna religia.

Element opisu — litera (duża dla parafii, mała dla klasztoru):

- A. Dzieje instytucji. Patronat.
- B. Obszar podległy.
- C. Liczba ludności.
- D. Świątynia parafialna (klasztorna).
- E. Inna świątynia.
- F. Szpital i kościół szpitalny. Liczba podopiecznych.

- G. Organizacja wiernych. Liczba członków.
- H. Szkoła. Liczba uczniów.
- I. Pielgrzymka.
- J. Misja.
- K. Inne.

Każdy fragment opisu ma zamiast tytułu 2 oznaczenia: cyfrę rzymską i literę, będące odnośnikami do tego schematu. Kolejne obiekty tej samej religii, względnie elementy tego samego rodzaju są oznaczone cyfrą arabską po cyfrze rzymskiej lub literze.

Przed tekstem opisu znajduje się wykaz: źródeł przekrojowych, innych źródeł oraz opracowań.

Data w tekście opisu jest równocześnie odsyłaczem do źródła „przekrojowego” z odpowiedniego roku.

W punkcie A należy również uwzględnić dzieje miejscowości (w razie potrzeby), a także jej kościelne znaczenie (np. prepozytura, stolica dekanatu).

Konieczne są liczne odsyłacze między punktami opisu (np. od F do G, jeśli jest odrębny kościół szpitalny).

Wartość użytkową tego schematu można najlepiej ocenić na podstawie wykonanych według niego opisów parafii: Trzebieszów, Pawłów i Bezek.¹⁰

Zygmunt Sułowski

¹⁰ Niżej, s. 13—26.